

1111

Məhdiyev Firuz

MƏTN DİLÇİLİYİ

Mətn dilçiliyi müstəqil elm sahəsi kimi keçən əsrin 60-70-ci illərində meydana gəlmişdir. Müstəqil elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Burada həm ədəbiyyatşünaslığın həm psixologiyanın həmçinin də sosiologiyanın xarici bir faktor kimi müəyyən rolu vardır. Əlbətdə ki, tərcümə nəzəriyyəsinə və dilin tədrisinin metodikasını da istisna etmək lazım deyildir. Təbiidir ki, heç bir elmi istiqamət boş yerdən yaranmır. Müasir nəzəriyyəçilər hələ antik dövrün fikir sahibləri natiqlik sənəti ilə məşğul olarkən mətnin araşdırılmasında iki elmi fikir söyləmişdilər.

Ünümüylə antik dövrdə mətn haqqında danışarkən, əsasən, bir sıra məsələləri önə çəkirdilər.

Nitqə aid mövzunun tapılması.

Nitq materialının yerləşməsi.

Sözlə ifadə.

Yaddasaxlama.

Tələffüz.

Antik dövr filosoflarından Aristotel, Platon və Demokrit bu barədə geniş və kəskin diskusiya aparmışlar.

Dilçilikdə özünəməxsus böyük kəşflər XIX və XX əsrlərə aiddir. Hər şeydən əvvəl bu dilin strukturu məsələsində özünü göstərməyə başladı. Bu sahədə sanballı fikir söyləmiş dilçi alimlərdən İ.A. Boduen de Kurtene, F. Fortunatov, F. de Sössür, O. Espiri göstərmək olar.

Struktur cəhətdən yanaşdıqda ən yüksək araşdırma cümləyə xasdır.

1928-ci ildə isə V. Propp nağıllardakı mətnləri araşdırarkən hiss etdi ki, cümlə özlüyündə hələ müəyyən fikrin formalaşmasında fikir bitkinliyini tam ifadə etmir. Müəllif o nəticəyə gəldi ki, fikrin tamamlanması üçün, daha əhatəli, məzmun üçün yeni mövqedən çıxış etmək lazımdır. Digər bir rus alimi A.M. Peşkovski bu prinsiptən çıxış edərək dildə cümlədən böyük daha mürəkkəb bir vahidin olduğunu qeyd etdi.

1952-ci ildə məşhur amerika linqvisti Z. Harrisin diskurs haqqında işi işiq üzə görür. Elə bununla damüasir mətn dilçiliyi meydana çıxır.

Z. Harrisin əməyi nəticəsində seqmentləşmə, təsnifat və distribusiyaya kimi bilavasitə tekstə aid olan məsələlər qeyd edildi.

Alman alimi H. Plett belə hesab edir ki, mətn haqqında elm özündə üç əsas cəhəti birləşdirir: mətn nəzəriyyəsi, mətn haqqında tətbiqi elmlər və mətnin təhlili.

Mətn nəzəriyyəsi dilçilik nəzəriyyəsinə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə əsaslanır. Mətn dilçiliyi elm kimi stilistika ilə, qrammatika ilə sıx zlaqə təşkil edir.

Mətn dilçiliyinin tədqiqatı onu göstərir ki, nisbətən müasir araşdırma sahəsi olan bu problemin tarixi o qədər də deyildi kimi cavan deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi zaman-zaman bu sahə ilə müəyyən dərəcədə məşğul olmuşdular.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ akademik Vinqradov bildirdirdi ki, mətnin yaranması qanunauyğunluqları dilçilik haqqında elmin bir şöbəsi olmalıdır. Bu sahədə tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılmalıdır. Birinci istiqamət özündə mətn qurulmasının qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq üçün təhlillər aparılmalıdır.

İkinci istiqamət isə müəyyən mətn kəsiyinin linqvistik – üslubunun müəyyənlişməsi ilə bağlıdır. Mətn ilə münasibətdə dilə və nitqə aid olanlar tam şəkildə aydınlaşdırılmalıdır.

Mətnin öyrənilməsində, əsasən, iki üsul özünü göstərir. Birinci – pozisiyalı yəni mövqeli, ikincisi isə kommunikativ yəni əlaqəli. Qeyd etdiyimiz bu prinsip mətnin bütöv obyekt kimi spesifik xüsusiyyətlərini açıq şəkildə şərtləndirir. Bu yanaşma mətni bir bütöv kimi qəbul etməyə imkan verir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsinin formalaşmasına təkan verir. Mətn cümlə birliyidirmi, sualının həllində qeyd etdiyimiz amillər əsas rol oynayır.

V.Q. Admoni abzasın öyrənilməsini ön plana çəkir. Onun təsəvvürünə görə mətn özlüyündə mənə və tematik birlikdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün və yaxud mətnin deyil abzasın cümlə ilə müqayisədə daha böyük sintaktik vahid kimi müəyyənlişməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda belə dir nəticə çıxarırlar ki, nitq vahidi kimi abzasın öyrənilməsi daha geniş nəticələrə gətirib çıxarır.

Dilçilərdən bir qismi mürəkkəb sintaktik bütövlə abzas arasında fərqi izah etməyə çalışırlar, bəziləri isə belə yanaşmanın düzgün olmadığını qeyd edirlər.

Ancaq məqsədə uyğun o olar ki, mürəkkəb sintaktik bütöv abzasla eyniləşdirilməsin. Bunlar nə qədər bir biri ilə əlaqədə olsalarda müxtəlif səviyyəyə malikdirlər.

Rus dilçilərindən A.N. Peşkovski də abzası mürəkkəb sintaktik bütövlə eyniləşdirməyin əleyhinədir. Öz fikirlərində o, abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkün olmadığını qeyd edir. Abzas, əsasən, mətnin müəyyən bir məqamında ona uyğun ola bilər.

Kolşanski qeyd edir ki, abzas mətnin, belə demək mümkünsə, bir elementidir.

Bütün bu qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mətn məzmunu abzas şəklində özünü göstərməlidir. Hər hansı bir mətnin abzaslarla verilməsi müəyyən edilirsə abzasın sərhədləri mətnin ümumi fabulasına uyğun olmalıdır. Mətnlə abzasın vəhdət münasibəti bu prinsip əsasında mövcud olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin məzmununa daxil olan abzas şifahi nitqdə müəyyən rol oynamaqla yanaşı nisbətən bir sıra məhdudiyətlərlə qarşılaşır, çünki şifahi nitqdə formalaşarkən müəyyən ekstralingvistik köməkdən də istifadə edir. Bu ekstralingvistik amillə dərin pauzaları göstərmək mümkündür.

Akademik Kamal Abdulla danışanın ton və intonasiyasını bu qəbildən olan ekstralingvistik faktorlardan hesab edir. Aydın ki, nitq aktı zamanı göstərilənlərin hər biri özlüyündə ayrı-ayrılıqda, həm də kompleks şəkildə özünü biruzə verir.

Dilçi alimlərin qarşısında belə bir sual durur: geniş və mürəkkəb sahə olan mətnin elmi təhlilinin aktuallığını və zəruriliyini nə təşkil edir, bunu necə əsaslandırmaq lazımdır. Əsas mövzu budur: cümlədən yüksək duran dil vahidi mövcuddur.

Bir sıra dilçilər maksimum həddi cümlə ilə müəyyənlişdirirlər. Müəyyən meyarlar olmadan bu barədə fikir söyləmək mümkün deyildir. Cümlənin semantik natamamlığı, mətnin isə semantik bütöv kimi izah etmək qabiliyyəti təbii ki, başlıca amil hesab edilməlidir. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən yanaşmaqla mətn və cümlənin semantik strukturunu müəyyən etmək mümkündür. Məsələyə bu cür yanaşdıqda cümlənin və mətnin sərhədlərini müəyyən edərək onlar arasındakı vəhdəti başa düşmək mümkündür.

Mətn də cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə cümlənin bəzi müəyyən əlamətlərinə malik olur. Burada sintaktik kateqoriya da öz quruluşunda bir sıra elementləri saxlayır. Mətn struktur baxımından tamamlama amilidir. Bu isə müəyyən dərəcədə həmin mətnin mahiyyətinə həm də kommunikativ təməllə ziddir. Ona görə ki, kommunikativ akt iştirakçısı olan, informasiya çatdırma məlumatı ötürərkən həmin məlumatı bitirmək funksiyasını da öz üzərinə götürür. Bir sıra dilçilər bunu belə aydınlaşdırırlar mətn də cümlə kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Mətnə də başlanğıc, orta və son mərhələ kimi epizodlar mövcuddur.

Mətnin xarakter verilən məlumatı müəyyən hissələrə bölməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri.

Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1977.

Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1972.

Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.

Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Bakı, 1973.

Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1981.